

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

*Володимир Шатіло,
доктор юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України,
професор кафедри права
Київського національного
лінгвістичного університету*

УДК 340.11; 342.5

Загальнонаукові підходи до визначення принципів права та їх вплив на розвиток конституційного механізму державної влади

У процесі побудови ефективного конституційного механізму державної влади важливу роль відіграють базові принципи, які закріплюються на конституційному рівні і отримують подальший розвиток та конкретизацію в законах та підзаконних актах, що й дає підстави їх віднести до правових принципів.

Принцип у науці – це основне теоретичне знання, яке не потребує доказування. Власне термін «принцип» (від лат. *princĭpium* - основа, першооснова) буквально означає основу, керівну ідею, вихідне положення будь-якого явища [1]. В. І. Даль вважає, що «принцип – це наукова чи моральна підстава, правило, основа, від якої не відступають» [2, с. 431]. Аналогічне тлумачення поняття «принцип» надає С. І. Ожегов, який вважає, що «принцип – основне, вихідне положення будь-якої теорії вчення, науки тощо» [3, с. 515].

У словнику іншомовних слів надається кілька значень терміну «принцип»: 1) основне, вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації; 2) внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, норми поведінки і діяльності; 3) основа устрою чи дії будь-якого приладу, механізму [4, с. 658]. Отже, у сенсі «вихідного положення», «переконань», «поглядів», «ідей» цей термін застосовується в основному його розумінні.

У сучасній юридичній науці під правовими принципами В. П. Грибанов розуміє «керівні положення права, його основні засади, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, визначають сутність усієї системи, галузі чи інституту права та мають загальнообов'язкове значення з огляду на їх правове закріплення» [5, с. 215].

Т. Н. Добровольська зазначає, що «принцип є теоретичним узагальненням найбільш типового, що констатує і виражає закономірність, покладену в основу пізнання взагалі чи в основу будь-якої галузі знання» [6, с. 6-7].

М. В. Цвік вважає, що принципи є «своєрідними «нервовими центрами права», вимогам яких повинні відповідати всі правові норми [7, с. 49-64]. У зв'язку з цим С. А. Мосін цілком правомірно зазначає: «виходячи з того, що в правовій науці під принципом розуміються не тільки відокремлені у вигляді відносно самостійних елементів принципи права, але й фундаментальні ідеї та ідеали, є необхідним звернутись до ідеалів та поглядів різних дослідників на поняття принципів права» [8, с. 37].

Акцентуючи увагу на важливості й необхідності категорії «принципи» права для юридичної науки, для самого права, вчені мають різні підходи до визначення цього феномену. Деякі автори намагаються розкрити правові принципи через категорію «об'єктивні норми» [9, с. 93]. Вважається, що об'єктивні норми спочатку закладені в суспільних відносинах, а законодавцю залишається лише пізнати їх та висловити. Проте, що розуміти під об'єктивними нормами – божественні настанови, приписи розуму, правила спільного проживання, вимоги розумності та справедливості тощо – ніхто пояснити не може. І це зрозуміло, адже в будь-якій державі, будь-якій правовій системі законодавець по-різному підходить до розуміння цих об'єктивних норм [10, с. 14].

Доволі поширеним є підхід, відповідно до якого принципи права ототожнюються з «істинними нормами» [11]. Проте спроби застосовувати до юридичних норм критерії «істинності» чи «хибності» одразу натрапили на заперечення дослідників [12].

Також деякі вчені виділяють й норми-принципи, що ототожнюються з певними вихідними, відправними основами права [13].

Актуальність даного дослідження полягає у тому, що сучасний стан динамічного розвитку законодавства та правозастосовної практики, трансформації суспільної свідомості та правової ідеології, формування нової демократичної державності свідчить про те, що принципи права не залишаються застиглими конструкціями, вони трансформуються, взаємодіють з іншими правовими явищами, виявляючи новий правозастосовний потенціал. Особливої актуалізації принципи права набувають у контексті реалізації державно-правової практики.

Отже, розмаїття поглядів на визначення принципів права не дає змоги вченим дійти єдиної думки про їх поняття, сутність, класифікацію та систему, а тому це питання залишається доволі актуальним у науковій полеміці.

Теоретико-методологічну основу дослідження принципів конституційного права заклали праці багатьох вітчизняних учених, серед яких – В. Б. Авер'янов, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, Ю. М. Бисага, О. П. Васильченко, В. П. Грובה, Г. В. Задорожня, О. В. Зайчук, Б. В. Калиновський, А. М. Колодій, О. Л. Копиленко, Л. Т. Кривенко, А. Р. Крусян, О. С. Лотюк, О. В. Марцеляк, Н. В. Мішина, Н. А. Мяловицька, Н. М. Оніщенко, М. П. Орзіх, О. В. Петришин, В. Ф. Погорілко, М. В. Савчин, А. О. Селіванов, В. М. Селіванов, В. М. Скрипнюк, О. В. Скрипнюк, І. Д. Сліденко, О. В. Совгіря, О. Ю. Тодика, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко, О. Ф. Фрицький, Ю. О. Фрицький, В. М. Шаповал, В. О. Шевчук, С. В. Шевчук, Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик, О. Н. Ярмиш та інші.

Метою статті є загальна характеристика методології дослідження поняття принципів права. Завданням є з'ясування змісту поняття та основних ознак принципів права крізь призму галузі конституційного права та їх реалізації у конституційному механізмі державної влади.

Узагальнюючи аналіз наукової думки з досліджуваної проблеми, вар-

то зазначити, що чимало поглядів на поняття принципів права зводиться переважно до трьох основних підходів щодо їх розуміння: широкого, вузького (нормативного) і доктринального.

У широкому сенсі сутність права розглядається як така, що включає норми та інші правові явища: правосвідомість, правовідносини, суб'єктивні права, акти застосування права, правопорядок та інші складові правової матерії [14, с. 106-107]. Звідси й широке тлумачення принципів права.

У вузькому (нормативному) розумінні право зводиться до закону чи інших загальноновизначених джерел. У цьому випадку вчені вважають, що принципи не можуть існувати поза нормами права. Так, М. І. Байтін визначає зміст принципів права як «вихідних, визначальних ідей, положень, настанов, що складають моральну та організаційну основу виникнення, розвитку та функціонування права. Принципи права є тим, на чому засновані формування, динаміка та дія права, що дає змогу визначити природу даного права як демократичного чи, навпаки, тоталітарного» [15, с. 148].

Такої ж позиції дотримується і В.М. Реуф, який вважає відмінною ознакою принципів права їх відображення в правових нормах і зазначає, що «принципи права мають засадничий характер, виражають сутність права і в концентрованому вигляді характеризують його зміст. Тобто принципи права – це, образно висловлюючись, душа права та його серцевина. На основі принципів можна судити не тільки про право в цілому, його сутність, а й тенденції його подальшого розвитку» [16, с. 15]. До того ж учений вважає, що «завдання дослідника полягає не в тому, щоб конструювати будь-які ідеальні принципи і домагатись їх закріплення в позитивному законодавстві, а в тому, щоб виявити ідеї, що вже містяться в праві, осягнути їх та привести в логічно несуперечливу систему» [17, с. 16]. С. Ю. Лаврусь також зазначає, що «принципи права або

прямо закріплені в правових нормах, або з норм виводяться, тому вчена робить висновок, що вони невід'ємні одне від одного [18, с. 15].

З висловленими позиціями вчених можна погодитись частково, адже принципи, як і будь-яка інша правова категорія, не виникають і не існують самі по собі. Поява, зміна чи припинення їх існування завжди зумовлюється потребами і закономірностями суспільного розвитку на певному етапі державотворення. Тому вважаємо, що завдання науки полягає не у відшукуванні вже існуючих принципів у чинному законодавстві, а в тому, щоб формування чи реформування законодавства базувалось на цілісній системі принципів.

Деякі прибічники нормативного підходу зазначають, що принципи – це ідеї, але в той же час зводять їх до норм права. Наприклад, С. С. Алексєєв вважає принципи вихідними, наскрізними ідеями, основами, що виражають головне та вирішальне у змісті права. Вчений робить акцент на тому, що «існуючи насамперед в юридичних нормах, правові принципи притаманні усій правовій матерії, всьому механізму правового регулювання. Вони знаходять свій прояв і в юридичній практиці, і в правосвідомості, і в правозастосовних актах» [19, с. 76-77]. Варто зазначити, що вчений, характеризуючи принципи права, не заперечує їх відбиття в інших правових категоріях, але робить акцент на їх закріпленні насамперед в юридичних правових нормах.

Інші вчені не пов'язують поняття принципів права з обов'язковим їх законодавчим чи іншим правовим опосередкуванням, і вважають, що вони уявляють категорії юридичної науки, які визначають необхідність тих чи інших способів та форм правового регулювання суспільних відносин [20]. Такий напрям у сучасній юридичній науці визначають як доктринальний.

Прибічники доктринального розуміння принципів права вважають, що принципи права мають виключно

доктринальний характер і їм не властива імперативність [21, с. 5-10]. Зокрема, І. Б. Морейн зазначає, що «принципи права є найбільш загальним виявом основних керівних основ, вихідних положень науки права в цілому чи окремої його галузі чи... інституту» [22, с. 14]. Ці погляди поділяє і К. А. Чернов, який вважає, що «принципи права – це певні ідеї, що певним чином впливають на побудову системи права, реалізацію права і в кінцевому рахунку втілюються в правопорядку» [23, с. 14].

Інший дослідник, Д. А. Ковачов, вважає, що принципи права – основоположні ідеї, засади, що визначають сутність права, що впливає з генеральних ідей справедливості та свободи [24, с. 71]. В. М. Карташов вказує, що принципами права є «фундаментальні ідеї та ідеали, які сформульовані на основі наукового та практичного досвіду» [25, с. 222-223]. А. А. Федорченко зазначає, що «принципи характеризуються не стільки абстрактною загальністю, а такою загальністю, яка прямо пов'язана з сутністю, основою явищ та процесів і є доволі стійкою, постійною» [26, с. 60-61].

Узагальнюючи викладені позиції вчених щодо розуміння принципів права, вважаємо доцільним приєднатись до прибічників доктринального підходу, адже сучасний стан державотворення в Україні характеризується перманентним реформуванням та модернізацією усієї системи законодавства, у тому числі конституційного. Тому створення ефективного конституційного механізму державної влади повинно відбуватись під впливом як загальносоціальних, так і спеціально-юридичних принципів. Необхідно, щоб якісно оновлені, перспективні «керівні ідеї», «засади», «базові основи» втілились у конституційні норми, набули регулятивного значення для усього конституційного механізму державної влади та стали частиною конституційно-правової матерії.

У зв'язку з цим варто приєднатись до позиції Д. А. Смирнова, який

зазначає, що «в основі принципів права завжди лежать економічні, політичні та соціальні явища та закони. У результаті принцип права існує тому, що такими є закони природи та суспільства. Але тут важливо врахувати, що принципи права відображають не всі закономірності та явища, а лише ті, які становлять інтерес для держави» [27, с. 35]. Висловлене можна лише доповнити тезою про те, що принципи права відображають закономірності та явища, які становлять інтерес не тільки і не стільки для держави, скільки для народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні.

Принципи як ознака, що виокремлює ту чи іншу галузь права серед інших, є такою, що зближує різні галузі права, адже майже всі науковці – представники всіх галузевих доктринальних напрямів виокремлюють загальні принципи права як принципи, які мають значення для кожної із галузей права. Об'єднуючим чинником у цьому аспекті є фізична особа (людина), адже у науковій юридичній літературі постійно наголошується на тому, що на сучасному етапі відбувається усвідомлення пріоритетності загальнолюдських цінностей, а останні мають характер принципів, сформульованих на рівні високого ступеня узагальнення [28, с. 5]. З огляду на особливості принципів права, як специфічної правової категорії, в них, як слушно зауважує О. Ф. Скакун, зосереджений світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації та втілюються загальнолюдські цінності [29, с. 253].

Отже, питання дослідження принципів права набуває особливого значення у світлі євроінтеграційних процесів, які відбуваються в Україні, тобто у контексті прагнення української держави щодо запровадження позитивного досвіду законодавчого врегулювання та позитивних здобутків права європейських країн у вітчизняне конституційне законодавство. Таке впровадження у національну законодавчу систему та юридичну

практику є необхідним з метою виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань у частині загально визнаних принципів, запозичення елементів позитивного європейського досвіду («гармонізація» законодавства), адаптації законодавства України до законодавства між державних регіональних спільнот, зокрема країн ЄС.

Список використаних джерел

1. *Принцип* // Латинские философские термины. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/latphil/296>
2. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Москва: Русс. яз., 1998. Т. 3. 556 с. С. 431.
3. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка. 18-е изд., стереотип. Москва: Русс. яз., 1986. 797 с. С. 515.
4. *Новейший* словарь иностранных слов и выражений. С. 658.
5. *Грибанов В. П.* Принципы осуществления гражданских прав. Осуществление и защита гражданских прав. Москва: Статут, 2000. 411 с. С. 215.
6. *Добровольская Т. Н.* Принципы советского уголовного процесса. Москва: Юрид. лит., 1971. 200 с. С. 6–7.
7. *Цвік М. В.* Фундаментальні проблеми теорії права // Антологія української юридичної думки: наукове видання / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Юрид. книга, 2005. Т. 10: Юрид. наука незалежної України. С. 49–64.
8. *Мосин С. А.* Презумпции и принципы в конституционном праве Российской Федерации. Москва: Юстицинформ, 2009. С. 37.
9. *Синха С. П.* Юриспруденция. Философия права. Москва, 1996. С. 93.
10. *Ведяхина К. В.* Основные нравственно-этические и социально-политические принципы российского права: дисс. ... канд. юрид. наук. Самара, 2001. С. 14.
11. *Баранов В. М.* Истинность норм советского права: проблемы теории и практики. Саратов, 1989. 400 с.
12. *Баймаханов М. Т.* Противоречия в развитии правовой надстройки при социализме. Алма-Ата, 1971. С. 177; Черданцев А. Ф. Специфика правового отражения // Правоведение. 1973. № 2. С. 104.
13. *Теория государства и права* / отв. ред. В. М. Корельский, В. Д. Перевалов. Москва, 1997. С. 276; *Теория государства и права* / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва, 2000. С. 369; *Общая теория государства и права* / под ред. В. В. Лазарева. Москва, 2000. С. 204.
14. *Алексеев Н. Н.* Общее учение о праве: курс лекций, прочитанных в Таврическом ун-те в 1918/19 г. Симферополь: Тип. Е. К. Брешко-Брешковской, 1919. 161 с. С. 106–107.
15. *Байтин М. И.* Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков): монография. 2-е изд., доп. Москва: ООО ИД «Право и государство», 2005. 544 с. С. 148.
16. *Реуф В. М.* Специально-юридические принципы права: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Волгоград, 2004. 28 с. С. 15.
17. *Там само.* С. 16.
18. *Лаврус С. Ю.* Реализация принципов права в юридической практике: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Казань, 2005. 30 с. С. 15.
19. *Алексеев С. С.* Государство и право: начальный курс. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрид. лит., 1994. 190 с. С. 76–77.
20. *Смирнов О. В.* Основные принципы советского трудового права. Москва: Юрид. лит., 1977. С. 13; Козлова В. Н., Миронова Л. А. Проблемы понятия, классификации и нормативного закрепления конституционных принципов гражданского процессуального права // Арбитражный и гражданский процесс. 2008. № 5. С. 14–17.

21. Демичев А. А. Позитивистская классификация принципов гражданского процессуального права Российской Федерации // Арбитражный и гражданский процесс. 2005. № 7. С. 5-10.

22. Морейн И. Б. Перевод на другую работу. Москва: Юрид. лит., 1965. 207 с. С. 14.

23. Чернов К. А. Принцип равенства как общеправовой принцип российского права: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Казань, 2003. С. 14.

24. Ковачев Д. А. Конституционный принцип: его понятие, реальность и фиктивность // Журнал российского права. 1997. № 9. С. 71–77. С. 71.

25. Карташов В. Н. Принципы права // Теория государства и права / под ред. проф. В. К. Бабаева. Москва: Юрист, 2004. 592 с. С. 222–223.

26. Федорченко А. А. Принципы правовой системы России (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. С. 60–61.

27. Смирнов Д. А. О понятии принципов права // Общество и право. 2012. № 4 (41). С. 29–37. С. 35.

28. Чиркин В. Е. Общечеловеческие ценности, философия права и позитивное право // Право и политика. 2000. № 8. С. 4–14. С. 5.

29. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс): підручник. вид. 2-е, перероб. і доп. Харків: Еспада, 2009. 756 с. С. 253.

Шатіло В. А. Загальнонаукові підходи до визначення принципів права та їх вплив на розвиток конституційного механізму державної влади

В статті здійснено характеристику наукових підходів до визначення поняття принципів права. Досліджено проблеми, пов'язані із розумінням принципів права у процесі реалізації конституційного механізму державної влади. Також окреслені основні ознаки впливу принципів права на реалізацію конституційного механізму державної влади.

Ключові слова: принципи, принципи права, реалізація принципів права, державна влада, механізм державної влади, конституційний механізм державної влади.

Шатило В. А. Общенаучные подходы к определению принципов права и их влияние на развитие конституционного механизма государственной власти

В статье осуществлена характеристика научных подходов к определению понятия принципов права. Исследованы проблемы, связанные с пониманием принципов права у процессе реализации конституционного механизма государственной власти. Также очерчены основные признаки влияния принципов права на реализацию конституционного механизма государственной власти.

Ключевые слова: принципы, принципы права, реализация принципов права, государственная власть, механизм государственной власти, конституционный механизм государственной власти.

Shatilo V. Theoretical approaches to defining the principles of law and their impact on the development of the constitutional mechanism of the state power

A description of scientific approaches to defining the notion of the principles of law is made. Problems related with understanding the principles of law when implementing the constitutional mechanism of the state power are investigated. The main manifestations of the impact of the principles of law on the implementation of the constitutional mechanism of the state power are outlined.

Key words: principles, principles of law, implementation of principles of law, state power, state power mechanism, constitutional mechanism of the state power.